

ՄԻ ԴՐՎԱԳ ՀՈՈՄԿԼԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԵՑ

ԱՐԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Հայ եկեղեցու պատմության ուսումնասիրությունը Հայագիտության կարևոր հարցերից մեկն է: Նրանում առավել կարևոր նշանակություն ունի Հռոմիլյայի կաթողիկոսարանի հիմնադրման և հետագա տասնամյակների պատմության հետազոտությունը: Տասնամյակների ընթացքում բավականին ուսումնասիրություններ են կատարվել Կիլիկյան շրջանի՝ այսինքն 11-14-րդ դարերի Հայ եկեղեցու պատմության տարբեր շրջանների և դեպքերի վերաբերյալ: Հարկ է նաև նշել, որ Հռոմիլյայի կաթողիկոսարանի պատմության ուսումնասիրության մի շարք կարևոր հարցեր մինչև օրս էլ մնացել են անավարտ և մի շարք հարցերին տրված չեն սպառիչ պատասխաններ: Մեր ներկա հետազոտությունը նվիրված է այդ բացը լրացնելուն:

Հայտնի է, որ Բագրատունիների հայկական թագավորության կործանումից հետո՝ 1045 թ., Հայ ժողովուրդը հայտնվում է բավականին ծանր վիճակի մեջ: Բավականին դժվար իրավիճակ է ստեղծվում նաև Հայ առաքելական եկեղեցու համար, քանի որ պետականության անկման պայմաններում կաթողիկոսարանը հայտնվում էր բավականին հեղհեղուկ և ծանր վիճակում: Նրա գործունեությունը ավելի վատացավ այն ժամանակ, երբ տասնյակ հազարավոր հայեր սկսեցին թողնել պապենական հողերը և գաղթել օտար երկրներ, մասնավորապես հարևան Վրաստան, բյուզանդական կայսրության տարածքը և այլ երկրներ: Իր հերթին, բյուզանդական կայսրությունը, Հայոց կաթողիկոսությունը դիտելով որպես հայկական թագավորության անկումից հետո Հայ հոգևոր և քաղաքական ուժերը միավորող ամենահզոր կառույցը, հետևողականորեն փորձում էր իրականացնել Հայ եկեղեցու գլխատման իր նենգ և չարագործ ծրագիրը: Միակ հեռանկարը, որ տեսնում էր բյուզանդական կայսրությունը վերը նշյալ հարցում, կաթողիկոսությանն ինքնուրույնությունից զրկելը և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական աթոռի ենթակայության տակ մտցնելն էր¹: Նույնիսկ այդ քաղաքականությունը շարունակվեց կիրառվել 11-րդ դարի երկրորդ կեսերին և 12-րդ դարում, երբ բյուզանդական կայսրությունը գնալով սկսեց թուլանալ իր քաղաքական հակառակորդների հարվածներից:

¹ Գ. Ալավերդյան, Հայ եկեղեցին և հայոց կաթողիկոսարանի եկեղեցա-քաղաքական կարգավիճակը ժԲ դարում, վերցված է [http://hpj.asj-oa.am/2694/1/2009-2-3\(120\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/2694/1/2009-2-3(120).pdf) կայքից, 1.10.2013 թ.:

Վերադառնալով քննարկվող խնդրին՝ նշենք, որ քաղաքական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով հայրապետական աթոռը սկսում է դեգերել նախ Կապադոկիայի, իսկ հետագայում նաև Կիլիկիայի տարածքում:

Այսպես, 1065 թ. Գագիկ Աբբասյանը կաթողիկոսության հարցը լուծում է հետևյալ կերպ: Լեոնային Կիլիկիայի Ծամնդավ¹ կոչված վայրում գումարում է ժողով, որտեղ նոր կաթողիկոս է ընտրվում Գրիգոր մագրիստրոսի որդի Վահրամը², որն էլ համարվում է Պահլավունիների կաթողիկոսական տան հիմնադիրը: Նշենք նաև, որ Վահրամը ստանում է Գրիգոր անունը: Այստեղ հարց է առաջ գալիս, թե ինչու Գրիգոր կաթողիկոսը Գագիկ Աբբասյանի օգնությամբ իր աթոռը հաստատեց Հայոց բնաշխարհից դուրս՝ Գագիկ Աբբասյանի նստավայր Ծամնդավում, որտեղ մնաց մինչև 1090 թվականը, որից հետո տեղափոխվեց (Քեսունի Կարմիր վանք 1090-1116): Խնդիրը շատ պարզ էր, քանի որ այդ ժամանակ սելջուկ-թուրքերը գրավելով մի շարք երկրներ, մտել էին նաև Հայաստան և այնտեղ կաթողիկոսական աթոռի մնալը շատ վտանգավոր էր: Բացի այդ Ծամնդավ տեղափոխելու հարցում շահագրգիռ էր նաև բյուզանդական կայսրությունը: Ամեն դեպքում Ծամնդավում հայոց կաթողիկոսությունը ծավալեց որոշակի գործունեություն, մինչև հայրապետական աթոռին բազմեց ժամանակի նշանավոր դեմքերից մեկը՝ Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսը:

Այսպես, 1113 թ. հայոց կաթողիկոս է դառնում Գրիգոր Գ Պահլավունին (1113-1166), որի անվան հետ է կապված կաթողիկոսության տեղափոխումը նոր նստավայր Հռոմկլա ամրոցը:

Այսպես, Քեսունի իշխանություն կործանումից հետո Գրիգոր Գ Պահլավունին հայրապետական աթոռը տեղափոխում է նախ Ծովքի դղյակը (1116-1149)³, որտեղ կաթողիկոսարանը մնաց մինչ 12-րդ դարի կեսերը, երբ Գրիգոր Գ Պահլավունին ամենայն հայոց կաթողիկոսարանը տեղափոխեց Հռոմկլա բերդաքաղաք⁴: Եվ Հռոմկլայում հաստատված Գրիգոր Գ

¹ Ծամնդավը բերդաքաղաք է Փոքր Հայքում, համանուն գավառի կենտրոնը, Կեսարիա քաղաքից արևելք: 1065 թ. այն մտնում էր Գագիկ Աբբասյանի տիրույթների մեջ:

² Վարդան Արևելցի, էջ 102:

³ Ծովքի դղյակը մեր պատմիչները մատնանշում են գանազան վայրերում. առաջին տեսակետի համաձայն այն գտնվում է Չորրորդ Հայքի Ծովից աշխարհի մեջ, իսկ երկրորդ տարբերակի համաձայն վերը նշված տարածքի անվանումը աշխարհագրագետները տեղադրում են Անտիոքի իշխանության տակ գտնվող Տլուք գավառի մեջ: Բայց ամեն դեպքում հետազոտողների ճնշող մեծամասնությունը նախապատվությունը տալիս են առաջին տարբերակին, այդ մասին ավելի մանրամասն տես Մ. Գովհաննիսյան, Հայկական Կիլիկիոյ բերդերն և բերդաքաղաքները, Վենետիկ, 1989, էջ 446:

⁴ Վ. Վարդանյան, Պաղատունիները հայոց պետականության և հոգևոր անաղարտության պահպաններ, Երևան, 2008, էջ 137, Մ. Օրմանյան, հ. Ա, սյուն 1607:

կաթողիկոսն այլևս չմտածեց Կիլիկիա գնալու մասին: Ինչու կաթողիկոսը որոշեց կաթողիկոսարանը տեղափոխել Հռոմկլա, որն էր կաթողիկոսարանի տեղափոխման իրական թվականը և ինչ դեր կատարեց Հռոմկլայի հայրապետանոցը հայության և մասնավորապես հայ եկեղեցու կյանքում: Ահա այս բոլոր հարցերի պատասխանները մենք կփորձենք տալ մեր ներկա հետազոտություն մեջ:

Հայտնի է նաև որ, ուսումնասիրողներից ոմանք հայրապետական ատոռի տեղափոխումը Հռոմկլա դիտում են որպես Ռուբինյանների կողմից հայկական պետականություն ձևավորմանն ուղղված քայլ այնքանով, որ Հռոմկլայում կաթողիկոսությունն ազատվում էր Կ. Պոլսի պատրիարքության ազդեցությունից¹ և ճնշումներից: Դրանով նաև հնարավոր էր դառնում «եկեղեցին ներգրավվել կառավարման համակարգում և ուղղակի արդյունավետ վերահսկողություն սահմանել նրա գործունեության նկատմամբ, քանի որ Հռոմկլան վարչական առումով Հայաստանից դուրս էր: Եվ այս իրադարձությունը չափազանց կարևոր էր հայության կյանքում, քանի որ այս պատմաշրջանում, երբ հայությունը չուներ պետականություն, կաթողիկոսարանը ժողովրդին միավորող միակ իրավական իշխանությունն էր, «պետություն» էր պետականությունը կորցրած ժողովրդի համար: Կաթողիկոսարանը վեր էր կանգնած Կիլիկիայում և այլուր իշխանության հասած բոլոր հայկական իշխանական տներից և երբեմն միջնորդ դատավորի դեր էր ստանձնում միմյանց դեմ կռվող հայ իշխանների միջև բորբոքված երկպառակտչական պատերազմները դադարեցնելու մտահոգություն: Եվ այս դրությունը թույլ էր տալիս նրան հանդես գալ ողջ ժողովրդի նկատմամբ, միավորել հայկական իշխանությունների ուժերը՝ իրադարձելու համար պետականությունը կորցրած ժողովրդի քաղաքական ձգտումները:

Այսպիսով պետք է նշել, որ կաթողիկոսարանի դեպի Հռոմկլա տեղափոխման պատճառների մեջ կարելի է նշել այն կարևոր հանգամանքը, որ այն իրոք կազատվեր բյուզանդական կայսրության ճիրաններից և իրեն ավելի ապահով կզգար: Մյուս կարևոր գործոնը այն էր, որ սելջուկ-թուրքերը գրավելով Արևելյան Հայաստանը, շուտով մոտենում են նաև Ծոփաց աշխարհին: Ճիշտ է, հայ իշխանները կարողանում էին ժամանակ առ ժամանակ լեզու գտնել նոր նվաճողների հետ և խաղաղ ապրել, սակայն մերթմերից այնտեղ էլ էին բախումներ լինում և վտանգ էր ներկայացվում Ծովքի համար: Հավանաբար հենց դա էր պատճառը, որ Գրիգոր Գ կաթո-

¹ Գ. Դարոթյունյան, Դիտողություններ Կիլիկիայում հայկական պետականության առաջացման շուրջ, «Հայոց պատմության հիմնահարցեր», Երևան, 2005, էջ 228:

ղիկոսը և իր եղբայրը որոշում են թողնել այս տարածքը և տեղափոխվել դեպի արևմուտք, որը տվյալ պահին ավելի անվտանգ էր: Եվ այդ մասին է վկայում նաև հետազոտող Մ. Հովհաննիսյանը, ով կարծիք է հայտնում, որ հայոց կաթողիկոսի Հռոմկլա տեղափոխման հարցում կարևոր դեր էր կատարել այն հանգամանքը, որ Ծովքի դղյակը այդքան ապահով և անվտանգ վայր չէր, չընկալված էր թշնամիներով և այնքան էլ անառիկ չէր, ի տարբերություն Հռոմկլայի բերդաքաղաքի¹: Կարելի է համաձայնվել հետազոտողի վերը նշված կարծիքի հետ, քանի որ իրոք Հռոմկլայի ընտրությունը շատ բարեհաջող էր ընտրված:

Ի վերջո գալիս ենք այն եզրակացություն, որ կաթողիկոսարանը Ծովքի դղյակից Հռոմկլա է տեղափոխվել մի շարք պատճառների հետևանքով և մասնավորապես՝

1. Ժամանակի ընթացքում քաղաքական ասպարեզ իջած սելջուկ-թուրքերը մոտեցան այս տարածաշրջանին և վտանգ ներկայացրին նաև Ծովքի կաթողիկոսարանի համար:
2. Կաթողիկոսարանի Հռոմկլա տեղափոխումով այն բավականին ազատվում էր Պոլսի պատրիարքական աթոռի ազդեցությունից:
3. Նշված տեղափոխումը օգտավետ էր նաև Ռուբինյանների համար, քանի որ վերջիններս կկարողանային եկեղեցին ներգրավել «պետական կառավարման համակարգին»:

Շարունակելով մեր հետազոտությունը՝ նշենք, որ կաթողիկոսարանի տեղափոխման մասին խոսում են միջնադարի ճանաչված պատմիչներ Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Արևելցին, Սմբատ Սպարապետը և շատ ուրիշներ: Այսպես՝ պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին հետևյալն է նշում այդ մասին. « փոխեաց զաթոռն հայրապետական ի բերդն, որ կոչի Հռոմկլայ...»²: Ինչպես նկատում ենք, Կիրակոս Գանձակեցին բավարար տեղեկություններ չի հաղորդում վերը նշված խնդրի վերաբերյալ: Դրան զուգահեռ Վարդան Արևելցին էլ ավելացնում է, որ «Այն ժամանակ հայոց աթոռը շրջելով բազմաթիվ վայրերում՝ Կարմիր վանքում, Շուղրում, Ծովքում, գնում, դադար է առնում այն դղյակում, որ կոչում է Հռոմկլա»³: Կաթողիկոսարանի Հռոմկլա տեղափոխման մասին մեզ առավել ընդգրկուն տեղեկություններ է հաղորդում Կիլիկյան Հայաստանի հայտնի սպարապետ, օրենսդիր և պատմիչ Սմբատ Սպարապետը, ըստ որի Գրիգոր Գ սկզբնական շրջանում որոշում է գնալ Արևելք՝ պայմանավորվելու վրաց արքայի հետ՝

¹ Մ. Հովհաննիսյան, ԸՂՎ. աշխ., էջ 431:

² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 108:

³ Վարդան Արևելցի, էջ 174:

կաթողիկոսարանը Անի տեղափոխելու համար¹, որը որոշակի առումով անվտանգ կարող էր լինել, քանի որ այն ժամանակ Անին մտնում էր վրացական թագավորության կազմի մեջ: Ճանապարհին, երբ հասնում է Եղեսիա, Գրիգոր Գ կաթողիկոսը հանդիպում է կոմս Ճոսլինի կնոջը՝ Բիաթրիսին, որն իմանալով կաթողիկոսի մտադրության մասին՝ խորհուրդ չի տալիս տեղափոխվել Անի, այլ առաջարկում է կաթողիկոսի տրամադրության տակ տալ Հռոմիկան, որը շատ անառիկ բերդ էր և որ իրենք, անհրաժեշտության պահին կարող էին օգնության հասնել²: Կաթողիկոսը լսելով այդ առաջարկը շատ ուրախանում է, տալիս է իր համաձայնությունը և վերադառնում Ծովքի դղյակը՝ այդ մասին տեղյակ պահելով նաև իր եղբորը՝ Ներսեսին: Դրանից հետո Գրիգոր Գ Պահլավունին կաթողիկոսարանը տեղափոխում է Հռոմիկա: Որոշ ժամանակ անց Պահլավունիները վճարում են 15 000 դահեկան, որից հետո Ճոսլինը նրանց կտակ տվեց, համաձայն որի Հռոմիկան այսուհետ հանդիսանալու էր Պահլավունիների սեփականությունը: Պետք է նաև նշել, որ Հռոմիկան չէր ենթարկվում ոչ լատիններին և ոչ էլ այլազգիներին՝ հայոց կաթողիկոսներն աշխատում էին երկու կողմերի հետ էլ հաշտ ապրել՝ երբեմն միայն նվերներ մատուցելով: Ձեռք բերելով ամրոցը՝ կաթողիկոսն ու իր եղբայրը Հռոմիկան վերածեցին հայրապետանոցի և այնտեղ կառուցեցին գմբեթակիր կաթողիկե եկեղեցին՝ իր հարակից շինություններով: Միջնադարյան աղբյուրներից Սմբատ սպարապետը Հռոմիկայի գնման մասին հետևյալն է գրում. «և ապա առեալ դամբնայն ինչս իւրեանց և զազգ, գնացին ի Հռոմիկայն և ամրացան յահէ անօրինացն. և զկնի ժամանակաց ետուն ձօսլինին ժեռ 15.000 դահեկան ի գինն Հռոմիկային: Իսկ կոմսն Ճոսլինն ետ տէր Գրիգորիսի և տէր Ներսիսի զգիր ձեռին իւրոյ՝ զի Հռոմիկայն յաւիտեան մնասցէ աթոռ հայրապետացն Հայոց, և նոքա եղին զնոյն գիր յարկեղ սրբոյ աթոռոյն ի յիշատակ ապագայիցն, զի մի ոք եկեալ յազգայնոցն...»³: Ինչպես նկատում ենք, Սմբատ սպարապետը այն եզակի պատմիչներից մեկն է, ով բավականին մանրամասնորեն ներկայացրել է Հռոմիկայի կաթողիկոսության տեղափոխման պատմությունը: Այստեղ հարց է առաջ գալիս նաև, թե ինչո՞ւ այդ ժամանակ Գրիգոր Գ Պահլավունին կաթողիկոսարանը չտեղափոխեց Միս, որտեղ Ռուբինյանները գնալով օր օրի ավելի էին հզորանում: Պատասխանը շատ պարզ էր: Հոգևոր իշխանությունը ոչ մի ցանկություն չունեի ենթարկվելու աշխարհիկ իշխանությանը, ուստի և գերադասում էր հնարավորին

¹ Սմբատ Սպարապետ, էջ 168-169:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

չափ պահպանել իր անկախությունը: Նշենք նաև, որ կարճ ժամանակ անց Հռոմկլա ամրոցը¹ ենթարկվեց ոչ թե բյուզանդացիներին, որոնք այդ շրջանում բավականին ուժգին կերպով փորձում էին իրենց ենթարկել մեր եկեղեցին, այլև Հալեպի աթաբեկությունը:

Այսպես, հայտնի է, որ դեռևս 1151 թ. Եդեսիայի կոմսությունը, դադարում է գոյություն ունենալուց և նրա նախկին տարածքները, այդ թվում և Հռոմկլան հայտնվում են Հալեպի աթաբեկության իշխանության տակ և ստիպված լինում ընդունելու նրա գերակայությունը: Կարծում ենք, որ նման պայմաններում, երբ մշտական վտանգ կար բյուզանդական կայսրության կողմից եկեղեցիների միություն հարցում, Հալեպի աթաբեկության տիրապետության տակ ընկնելը կրոնական հարցերում որևէ խնդիրներ չէր առաջացնի հայոց կաթողիկոսարանի համար: Եվ հետագա տասնամյակների պատմություններն էլ ցույց տվեցին, որ Պահլավունի կաթողիկոսների հաշվարկները շատ ճշգրիտ գտնվեցին:

Պատմագիտության տեսանկյունից շատ կարևոր է նաև ճշտել, թե երբ է Հռոմկլան վերածվել հայոց հայրապետանոցի: Նախ տեսնենք, թե ինչպիսի տեղեկություններ կան նշյալ խնդրի շուրջ միջնադարյան աղբյուրներում:

Այսպես՝ վերը նշված խնդրի շուրջ բավականին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Սմբատ սպարապետը և այն թվագրում է 1150 թվականով²: Ի տարբերություն Սմբատ սպարապետի, միջնադարյան հեղինակներից Վարդան Արևելցին էլ այս կարևոր դեպքը թվագրում է վեց հարյուր տասը թվականով, որին եթե գումարենք 551 կամ 552, ապա ստանում ենք 1161 կամ 1162 թվականները: Ակնհայտ է, որ հիշյալ պատմիչի հաղորդած տեղեկությունը չի կարող ճշմարիտ լինել և շատ հավանական է, որ նա ինչ-որ դեպքի հետ այն շփոթել է³: Կաթողիկոսարանի տեղափոխման մասին խոսում է նաև Կիրակոս Գանձակեցին, որը կաթողիկոսարանի տեղափոխման և Գրիգոր Գ կաթողիկոսի գործունեությունը տալիս է հայոց ՇԿԲ տարով⁴: Տոմարական հաշվարկներից պարզ է, որ այն համարվում է 562 թվականը և եթե դրան էլ գումարում ենք 551 կամ 552 թվականը, ապա ստանում ենք 1113 կամ 1114 թիվը: Անշուշտ, այս թվականը որևէ կապ չունի Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի տեղափոխման թվականի հետ և այն հակասում է մեր ունեցած մյուս աղբյուրների տեղեկություններին: Ամենայն հավանականությամբ այս թվականը իրականում ոչ թե կաթողիկո-

¹ Հռոմկլան գտնվում է Կիլիկիայի արևմտյան սահմանին, շրջապատված է մի կողմից Եփրատի, իսկ մյուս կողմից Մարգան գետակի ջրերով, Մ. Հովհաննիսյան, ԳՂՎ. աշխ., էջ 431:

² Սմբատ Սպարապետ, էջ 168-169:

³ Վարդան Արևելցի, էջ 172-174:

⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 108:

սարանի Հռոմկլա տեղափոխման թիվն է, այլ Գրիգոր Գ Պաշլավունու աթոռակալման թվականը և հավանաբար դա է պատճառը, որ Կիրակոս Գանձակեցին այս բոլոր իրադարձությունները գրանցել է հենց վերը նշված տարեթվով:

Բացի վերը նշված հեղինակներից, մյուս պատմիչների մոտ բացակայում են կաթողիկոսարանի տեղափոխման մասին տեղեկությունները, կամ էլ դրանք չունեն էական նշանակություն:

Ինչպես նկատում ենք, միջնադարյան պատմիչների ընձեռած տեղեկությունները բավականին աղքատիկ են և թույլ չեն տալիս էական եզրակացություններ կատարել:

Վերադառնալով Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի տեղափոխման խնդրին՝ նշենք, որ չկա հետազոտողների կողմից միանշանակ ընդունված կարծիք բերդաքաղաքի թվականի տեղափոխման մասին:

Այսպես՝ ժամանակակից հետազոտողներից Տ. Յ. Տէր-Ղազարյանը կաթողիկոսարանի տեղափոխման թիվը թվագրում է 1149 թվականով՝ ի տարբերություն Տէր-Ղազարյանի՝ Մ. Հովհաննիսյանը գտնում է, որ Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի հիմնադրման տարեթիվ կարելի է համարել 1250-1251 թ.²: Թեև իր ուսումնասիրության մի այլ հատվածում էլ նշում է, որ որոշ պատմիչներ այն թվագրում են 1147 թվականով, սակայն չի հստակեցնում թե որ պատմիչի մասին է խոսքը³: Ի տարբերություն Մ. Հովհաննիսյանի և Տ. Յ. Տէր-Ղազարյանի, նորագույն շրջանի ճանաչված գիտնականներից Վ. Վարդանյանը Հռոմկլայի տեղափոխման և կաթողիկոսարանի հիմնադրման թվականը նշում է 1150 թ.⁴ հետազոտողներին դնելով բավականին ծանր վիճակի մեջ: Կաթողիկոսարանի տեղափոխման մասին նույնաման կարծիքն են հայտնում նաև Մ. Չամչյանցը⁵ և Ս. Բուռնազյանը⁶, որոնք հիշյալ դեպքը թվագրում են հենց 1250 թվականով: Ինչպես նկատում ենք, հետազոտողների կարծիքները նշյալ խնդրի շուրջ շատ հակասական են: Հետաքրքիր է նաև Կ. Մութաֆյանի տեսակետը, համաձայն որի հեղինակը իր աշխատության մի հատվածում նշում է, որ Բեստրիս դը Կուրտնէն 1150 թ. Հռոմկլան կարծես վաճառում է կաթողիկոսին, իսկ ահա մեկ այլ հատվածում՝ մի քանի տող ներքև նշում է, որ կա-

¹ Կ. Յ. Տէր-Ղազարյան, Հայկական Կիլիկիա, Տեղագրություն, Անթիլիաս, 1966, էջ 92:

² Մ. Հովհաննիսյան, ԳՂԿ., աշխ., էջ 439:

³ Նույն տեղում, էջ 439:

⁴ Վ. Վարդանյան, ԳՂԿ. աշխ., էջ 137:

⁵ Մ. Չամչյանց, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 72:

⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Գ, ակադեմիական հրատարակություն, Երևան, 1976, էջ 511:

Թողրիկոսարանը Հռոմկլայում է մնում 1149-1292 թվականներին¹: Նմանատիպ տեսակետ է հայտնում նաև հայ եկեղեցու պատմության ճանաչված մասնագետ Մ. Օրմանյանը, ով նախ նշում է, որ. «Այս փոխադրուիլը յարմար է նշանակել 1149-ին, ձոսլինի գերութեան և մահուան տարին»²: Այնուհետև աշխատության մի այլ հատվածում հետազոտողը նշում է, որ Հռոմկլայի որպես սեփականութուն հայոց կաթողրիկոսների կարելի է համարել 1150 թվականը. «Մեր տեսութեամբ հազիւ թէ տարի մը Հռոմկլայ իբր ավանդ մնացած կրնայ ըլլալ կաթողրիկոսին ձեռքը եւ 1150-է կրնանք հաշուել տիրապետութեան սկիզբը, որով կաթողրիկոսներ ավատապետ իշխանի դիրքը ստանձնեցին իրենց բերդին մէջ...»³: Նմանատիպ կարծիք է հայտնում նաև Ա. Սուքիասյանը⁴:

Բացի վերը նշված հետազոտողների կարծիքներից, գոյութուն ունի ուսումնասիրողների մի խումբ էլ, որոնք հասկանալով խնդրի բարդութունը, ինչպես նաև միջնադարյան սկզբնաղբյուրների տեղեկութունների սակավութունը, գերադասել են միայն նշել կաթողրիկոսարանի տեղափոխման մասին և ոչ մի խոսք չեն նշել տեղափոխման թվականի մասին:

Ինչպես նկատեցինք կարծիքները վերը նշյալ խնդրի շուրջ շատ հակասական են:

Այսպիսով՝ ուսումնասիրելով միջնադարյան սկզբնաղբյուրների տեղեկութունները, ինչպես նաև ժամանակակից գիտական գրականութունը գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ կարելի է համամիտ լինել Մ. Օրմանյանի և Ա. Սուքիասյանի և Կ. Մութաֆյանի կարծիքներին: Այսինքն ամենայն հավանականութեամբ Հռոմկլայի կաթողրիկոսարանի տեղափոխումը տեղի է ունեցել հենց 1149 թվականին, սակայն այն գնվել և Պահլավունի կաթողրիկոսների սեփականութունն է համարվել սկսած 1150 թվականից: Հավանաբար հենց դա է պատճառը, որ հետազոտողների մի մասը կաթողրիկոսարանի տեղափոխման թիվը համարում են 1149 թ., իսկ մյուս մասը այն թվագրում են 1150 թ.:

Եվ վերջում կցանկանայինք ավելացնել նաև այն փաստը, որ Գրիգոր Գ կաթողրիկոսը և իր հաջորդները Հռոմկլայի ամրոցին տիրում էին որպես անկախ ավատաիշխաններ:

Ամեն դեպքում պետք է նշել, որ թեև Գրիգոր Գ կաթողրիկոսի նստավայրը գտնվում էր Կիլիկիայի սահմանագլխին, բայց ոչ Կիլիկիայում, այնուհետև նայելով Հռոմկլայում հաստատված Պահլավունի հայրապետները

¹ Կ. Սութաֆյան, Կիլիկիան կայսրութունների խաչմերուկում, Երևան, 200, էջ 373:

² Մ. Օրմանյան, հ. Ա, սյուն 1607:

³ Մ. Օրմանյան, նույն տեղում:

⁴ Ա. Սուքիասյան, նշվ. աշխ., էջ ...:

իրենց հոգևոր իշխանությունը գործադրում էին Կիլիկիայի հայկական պետությունում, ինչպես նաև Մեծ Հայքում, Եգիպտոսում, Բալկաններում, Փոքր Ասիայում, Ասորիքում և այլ վայրերում: Միջնադարյան պատմիչներից Ստեփանոս Օրբելյանը նշում է, որ Հռոմիլյան «էր գահ հայրապետացն և աթոռ կաթողիկոսացն հայոց: Յորում կային անպատմելի սրբութիւնք և նշխարք առաքելական»¹:

Շատ կարևոր է նաև նշել, որ Հռոմիլյան իր անառիկ դիրքով ուներ պաշտպանական մեծ հնարավորություններ և հիմնականում զերծ էր մնում օտար ցեղերի ավերիչ ասպատակություններից: Բացի այդ, ամբողջ պահպանելու համար զինված պահակախմբից բացի, կաթողիկոսը նաև զորք էր պահում իր տիրույթները պաշտպանելու և հպատակներին իրեն ենթարկելու համար: Ինչ վերաբերում է Ծովքի դղյակին, ապա պետք է նշել, որ 1149 թ. տեղափոխումից հետո այն մնաց կանգուն, չվերացավ և դիտվում էր որպես վանական հաստատություն: Այն շարունակեց իր հոգևոր գործունեությունը բավականին երկար ժամանակ և հետագա դարերում հիշատակվում էր տարբեր պատմիչների աշխատություններում:

Եվ վերջապես կցանկանայինք նաև նշել, որ Հռոմիլյայի կաթողիկոսարանը մեծագույն դեր կատարեց թե՛ ողջ հայություն և թե՛ հայ եկեղեցու կյանքում: Դրանք հիմնականում հետևյալն էին.

1. Հռոմիլյայի կաթողիկոսարանը կարողացավ կարգավորել մինչև իրեն սկսված եկեղեցական թեմերի պառակտողական ձգտումները, որը մեծ վնաս էր տվյալ ժամանակաշրջանում թե՛ հայություն և թե՛ եկեղեցու միասնության համար:
2. Ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ կաթողիկոսարանը մեծագույն ներդրում ունեցավ մի շատ կարևոր խնդրում: Մեծ աջակցություն ցույց տվեց ժամանակի ամենանշանավոր դեմքերից մեկին՝ Լևոն Մեծագործին և նրա հաջորդներին հայոց պետականության ստեղծման և հետագա պահպանման հարցում:
3. Հայոց կաթողիկոսության նվաճումներից էր նաև այն, որ մեծ ջանքերի գնով, թե՛ բյուզանդական կայսրությունը և թե՛ Հռոմի պապական աթոռը, որոնք մեծ ճիգեր էին գործադրում որպեսզի հայ առաքելական եկեղեցին ընդունի իրենց դավանանքը, ի վերջո ձախողվեցին:

¹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 443: